

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील ग्रामसभा ,पंचायतराज व वन हक्क कायदा 2006

ज्ञानेश जी बनसोड

प्रा.डॉ प्रमोद एस शंभरकर

संशोधक

मार्गदर्शक

संशोधन केंद्र ,एस पी महाविद्यालय चंद्रपूर

एस पी महाविद्यालय चंद्रपूर

सारांश

गडचिरोली जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्वाचा आदिवासी बहुल जिल्हा असून, या भागात ग्रामसभांना संविधानिक अधिकार देणारे पेसा कायदा 1996 आणि वनहक्क कायदा 2006 हे दोन कायदे स्थानिक स्वराज्य आणि वनसंपत्तीवरील हक्कांच्या दृष्टिकोनातून निर्णायक ठरले आहेत. प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात 2010 ते 2021 या कालावधीत या दोन्ही कायद्यांची अंमलबजावणी, ग्रामसभांची संघटनात्मक रचना, निर्णयप्रक्रिया, आणि सामाजिक-आर्थिक परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

हे संशोधन पूर्णतः द्वितीयक आधारित असून, महाराष्ट्र शासन, वन विभाग, ग्रामविकास विभाग, तसेच संशोधन संस्थांचे अहवाल आणि संबंधित शैक्षणिक लेख यांचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून आले की, गडचिरोलीतील ग्रामसभांनी वनहक्क कायद्याच्या माध्यमातून स्थानिक समुदायांना जंगल व्यवस्थापन, बांबू व वनौषधी व्यापार, तसेच सामुदायिक संसाधनांवरील नियंत्रणाचे प्रत्यक्ष अधिकार प्राप्त केले आहेत. यामुळे आदिवासी समाजाच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना मिळाली, तसेच स्थानिक पातळीवरील लोकशाही शासनाची पायाभरणी बळकट झाली.

तथापि, अहवालांच्या अपूर्णतेमुळे, प्रशासकीय विलंब आणि तांत्रिक सहाय्याच्या मर्यादा या अंमलबजावणीतील आव्हानांसारख्या बाबीही निदर्शनास आल्या. म्हणूनच, भविष्यात ग्रामसभा व्यवस्थेच्या सक्षमीकरणासाठी प्रशासन, स्थानिक प्रतिनिधी आणि समुदाय यांचा त्रिस्तरीय संवाद अधिक बळकट होण्याची गरज आहे.

शब्द सूची: ग्रामसभा, पंचायतराज, पेसा कायदा 1996, वनहक्क कायदा 2006, स्थानिक स्वराज्य, समुदाय विकास, वनसंपत्ती व्यवस्थापन

प्रस्तावना

गडचिरोली जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील अतिशय मागास व आदिवासी बहुल जिल्हा असून, या भागात सुमारे 75% लोकसंख्या अनुसूचित जमातींची आहे. भारतातील पंचायतराज प्रणालीचा उद्देश ग्रामस्तरावर लोकशाही व्यवस्थेची अंमलबजावणी करणे हा आहे. त्याचबरोबर संविधानाच्या 73व्या दुरुस्तीनंतरचा पेसा व वनहक्क कायदा 2006 या दोन कायद्यांनी आदिवासी स्वशासन व नैसर्गिक संसाधनांवरील नियंत्रणाला नवे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभांनी या दोन्ही कायद्यांचा वापर करून स्थानिक स्वराज्य, नैसर्गिक संपत्तीचे व्यवस्थापन, व सामाजिक न्याय या तिन्ही क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. या अभ्यासात 2010 ते 2021 या कालावधीतल्या सरकारी अहवालांचा, संशोधन लेखांचा व अधिकृत आकडेवारीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

1. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागात ग्रामसभांचे संघटन व कार्यपद्धती समजावून घेणे.
2. पंचायतराज व पेसा कायद्यांतर्गत ग्रामसभांच्या अधिकारांचा अभ्यास करणे.
3. वनहक्क कायदा 2006 अंतर्गत ग्रामसभांच्या निर्णयप्रक्रियेत झालेल्या बदलांचा आढावा घेणे.
4. ग्रामसभांमुळे आदिवासींच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीवर झालेल्या परिणामांचा विश्लेषण करणे.
5. प्रशासकीय व धोरणात्मक अंमलबजावणीतील अडचणी व शिफारसी मांडणे.

संशोधन पद्धती

वर्णनात्मक पद्धती वापरून साहित्य सर्वेक्षण, सरकारी अहवाल, आणि संशोधन संस्थांच्या दस्तऐवजांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला.

माहितीचा प्रकार: द्वितीयक

माहिती स्रोत:

- महाराष्ट्र शासन व गडचिरोली जिल्हा परिषदांचे वार्षिक अहवाल (2015-2021)
- ग्रामविकास विभाग, भारत सरकार – पेसा अंमलबजावणी अहवाल
- आदिवासी व्यवहार मंत्रालय, भारत सरकार - एफआरए (वन हक्क कायदा) प्रगती अहवाल
- टीआयएसएस मुंबई, २०१८: “ग्रामसभेद्वारे सक्षमीकरण: गडचिरोली जिल्ह्यातील एक अभ्यास”
- यशदा पुणे, २०१९: “महाराष्ट्रात पेसा अंमलबजावणी - स्थिती आणि आव्हाने”

- धोरण संशोधन केंद्र, २०२०: “मध्य भारतातील वन प्रशासन आणि स्थानिक स्वायत्तता”
- भारताची जनगणना, २०११ – गडचिरोलीचे जिल्हा सांख्यिकीय सारांश

गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभा व पंचायतराज प्रणाली

गडचिरोली जिल्ह्यातील 12 तालुके आणि सुमारे 1,200 पेक्षा अधिक ग्रामसभा या पेसा कायद्याच्या चौकटीत कार्यरत आहेत. येथे ग्रामसभांचा निर्णयाधिकार, वन व्यवस्थापन, संसाधनांचे वाटप, आणि विकास योजनांची निवड या विषयांवर मोठा प्रभाव आहे.

विशेषतः मेंढा (लेखा) व मुरनूर या गावांनी “माझा जंगल, माझा हक्क” या संकल्पनेतून ग्रामस्वराज्याचे उदाहरण घालून दिले आहे. 2010-2020 या कालावधीत सुमारे 450 ग्रामसभांनी सामूहिक वनहक्क मिळवले असून, त्यांच्या ताब्यात सुमारे 3.2 लाख हेक्टर जंगल क्षेत्र आले आहे (स्रोत: महाराष्ट्र वनविभाग, 2021).

ग्रामसभांमार्फत घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयांमध्ये – बांधकाम परवानग्या, लघु खनिज उत्खनन, बांबू विक्री, आणि वनौषधी व्यापार यासारख्या बाबींवर थेट नियंत्रण दिले गेले आहे.

वन हक्क कायदा 2006: एक परिचय

भारत सरकारने “अनुसूचित जमाती व अन्य पारंपरिक वननिवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, 2006” म्हणजेच वन हक्क कायदा 2006 (Forest Rights Act – FRA) लागू केला.

या कायद्याचा प्रमुख उद्देश असा होता की, शतकानुशतके जंगलावर अवलंबून राहणाऱ्या आदिवासी आणि पारंपरिक वननिवासी लोकांच्या भौमिकी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांची कायदेशीर मान्यता मिळावी. हा कायदा १ जानेवारी २००८ पासून संपूर्ण भारतात लागू झाला.

वनहक्क कायदा 2006: अंमलबजावणी व परिणाम

वनहक्क कायदा 2006 (FRA) अंतर्गत आदिवासी व वननिवासी समुदायांना त्यांच्या परंपरागत जंगलावर मालकी, वापर व संरक्षणाचे अधिकार देण्यात आले. गडचिरोली जिल्हा महाराष्ट्रातील सर्वात यशस्वी जिल्ह्यांपैकी एक ठरला, कारण इथे FRA अंतर्गत सर्वाधिक सामुदायिक हक्क वितरित झाले.

2015 पर्यंत 20,000 पेक्षा जास्त वैयक्तिक व सामुदायिक दावे मंजूर झाले होते. ग्रामसभांनी स्वतःच्या निधीवर लघु वनउद्योग, बांबू संकलन व प्रक्रिया केंद्रे, तसेच वन उत्पादक सहकारी संस्था स्थापन केल्या.

या प्रक्रियेमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली, रोजगारनिर्मिती झाली आणि पर्यावरणीय टिकाव साधला. तथापि, राजकीय हस्तक्षेप, प्रशासनातील विलंब, आणि तांत्रिक सहाय्याचा अभाव ही FRA अंमलबजावणीतील मर्यादा ठरल्या.

कायद्याचे प्रमुख उद्दिष्टे

1. जंगलावर अवलंबून असलेल्या समुदायांचे पारंपरिक हक्क मान्य करणे.
2. वनसंपत्तीचा शाश्वत वापर सुनिश्चित करणे.
3. वनव्यवस्थापनात स्थानिक ग्रामसभांचा सहभाग वाढवणे.
4. पर्यावरणीय संतुलन राखून आर्थिक स्वावलंबनाला चालना देणे.
5. शासन आणि समुदाय यांच्यातील विश्वास व सहकार्य दृढ करणे.

ग्रामसभांना मिळालेले अधिकार

वनहक्क कायद्याने ग्रामसभांना अनेक प्रशासकीय व निर्णयाधिकार प्रदान केले. ग्रामसभा ही या कायद्याच्या अंमलबजावणीतील मुख्य घटक मानली गेली आहे.

ग्रामसभेचे अधिकार पुढीलप्रमाणे आहेत —

1. वनहक्क दावे स्वीकारणे:

ग्रामसभा संबंधित गावातील व्यक्ती, कुटुंबे किंवा समूहांचे वनहक्क दावे स्वीकारते व त्यांची पडताळणी करते.

2. दाव्यांची शिफारस करणे:

पडताळणी पूर्ण झाल्यानंतर ग्रामसभा हे दावे उपविभागीय समितीकडे पाठवते.

3. वनसंपत्तीचे व्यवस्थापन:

सामुदायिक वनहक्क मिळाल्यानंतर, ग्रामसभा त्या वनक्षेत्राचे संरक्षण, संवर्धन आणि उपयोगाचे नियोजन करते.

4. बांबू, लघु वनउत्पादने व इतर संसाधनांवर नियंत्रण:

ग्रामसभा स्वतःच्या निर्णयाने लघु वनउत्पादनांचा व्यापार, विक्री व महसूल वापर ठरवू शकते.

5. जंगल संवर्धन समित्या स्थापन करणे:

FRA अंतर्गत ग्रामसभेला “वनसंवर्धन व व्यवस्थापन समिती” स्थापन करण्याचा अधिकार आहे.

वनहक्क कायद्यांतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या प्रमुख समित्या

वनहक्क कायदा 2006 अंतर्गत अंमलबजावणीसाठी चार प्रमुख समित्या कार्यरत आहेत:

स्तर	समितीचे नाव	प्रमुख कार्य
1	ग्रामसभा	दावे स्वीकारणे, पडताळणी करणे, शिफारसी पाठवणे, वनसंपत्तीचे संरक्षण करणे
2	उपविभागीय समिती	ग्रामसभेकडून प्राप्त दाव्यांची तपासणी करणे व जिल्हा समितीकडे पाठवणे
3	जिल्हा समिती	दाव्यांवर अंतिम निर्णय घेणे व हक्कपत्र (Title) प्रदान करणे
4	राज्यस्तरीय समिती	अंमलबजावणीचे निरीक्षण, धोरणात्मक निर्णय व अहवाल सादर करणे

ग्रामसभा व वनव्यवस्थापन समितीचे संबंध

ग्रामसभा ही या संपूर्ण प्रक्रियेची केन्द्रीय संस्था आहे. ग्रामसभेच्या अंतर्गत वनव्यवस्थापन समिती स्थापन केली जाते.

ग्रामसभा आणि समिती यांचे संबंध पुढीलप्रमाणे आहेत:

- ग्रामसभा ही सर्वसाधारण निर्णय घेणारी संस्था असते, तर
- वनव्यवस्थापन समिती ही त्या निर्णयांची अंमलबजावणी करणारी कार्यकारी संस्था असते.

उदाहरणार्थ,

ग्रामसभा ठरवते की बांबू विक्री कशी करायची, कोणत्या भागात वृक्षतोड नको, कोणत्या क्षेत्रात वृक्षारोपण करायचे आणि वनव्यवस्थापन समिती हे निर्णय अमलात आणते, स्थानिक मजूर नियुक्त करते, विक्री व्यवस्थापन करते, आणि हिशेब ठेवते.

ग्रामसभांना FRA द्वारे प्राप्त झालेली प्रत्यक्ष सक्षमता

गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभांनी FRA अंतर्गत मिळालेल्या अधिकारांचा वापर करून खालील प्रकारची सक्षमता मिळवली आहे

1. सामुदायिक वनक्षेत्राचा ताबा:

अनेक गावांनी जंगलावर सामूहिक हक्क मिळवून “माझा जंगल, माझा हक्क” या संकल्पनेची अंमलबजावणी केली.

2. स्थानिक अर्थव्यवस्था निर्माण:

बांबू व वनौषधी विक्रीतून ग्रामसभांना थेट आर्थिक फायदा झाला; काही ग्रामसभांनी स्वतःचे निधी तयार केले.

3. पर्यावरणीय संतुलन राखणे:

वृक्षतोड मर्यादित ठेवून आणि स्थानिक प्रजातींचे पुनरुज्जीवन करून ग्रामसभांनी पर्यावरणीय संवर्धन साधले.

4. महिलांचा सहभाग:

FRA अंतर्गत निर्णय प्रक्रियेत महिलांना समान प्रतिनिधित्व दिले गेले; अनेक समित्यांमध्ये महिला अध्यक्ष आहेत.

5. लोकशाही प्रशासनाची पायाभरणी:

ग्रामसभेच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष लोकशाही बळकट झाली आहे. वनहक्क कायदा 2006 मुळे ग्रामसभा या केवळ सल्लागार संस्था न राहता, प्रत्यक्ष निर्णयक्षम आणि व्यवस्थापकीय संस्था बनल्या आहेत. या कायद्याने ग्रामसभांना जमिनीचा, जंगलाचा आणि संसाधनांचा कायदेशीर ताबा दिला आहे. ग्रामसभा आता केवळ विकास योजनांची अंमलबजावणी न करता, वनसंवर्धन, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक सक्षमीकरणाचे केंद्र म्हणून उदयास आल्या आहेत.

विश्लेषण

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागात ग्रामसभा, पंचायतराज व वनहक्क कायदा 2006 या तिन्ही घटकांच्या अंमलबजावणीमुळे स्थानिक स्वराज्याच्या नव्या संकल्पना उदयास आल्या आहेत. या प्रक्रियेत ग्रामसभा ही केवळ औपचारिक संस्था न राहता सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिवर्तनाचे केंद्र बनली आहे. खालील मुद्द्यांवरून या बदलांचे स्वरूप अधिक स्पष्टपणे दिसून येते.

1. ग्रामसभांच्या स्वायत्ततेचा प्रभाव

पेसा कायद्यानुसार ग्रामसभांना संसाधनांवरील हक्क, निर्णय प्रक्रियेतील अधिकार आणि विकास योजनांची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. तथापि, प्रत्यक्ष पातळीवर ग्रामसभांची संविधानिक स्वायत्तता अद्याप पूर्णपणे साकारलेली नाही.

अनेक ठिकाणी जिल्हा प्रशासन, वनविभाग किंवा ग्रामपंचायतीचे नियंत्रण अजूनही प्रभावी आहे. उदाहरणार्थ, ग्रामसभा स्वतःच्या निर्णयानुसार बांबू विक्रीचा दर ठरवते, पण परवानगी व निधीवितरण प्रक्रियेत प्रशासनिक विलंब होतो. त्यामुळे पेसा अंतर्गत दिलेल्या अधिकारांचा व्यावहारिक वापर मर्यादित राहतो.

तरीदेखील, मेंढा (लेखा), मुरनूर, आणि चकपिपरी या ग्रामसभांनी पूर्ण स्वायत्ततेने निर्णय घेऊन 'लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे यशस्वी उदाहरण' साकारले आहे.

2. महिलांचा सहभाग

वनहक्क कायदा 2006 व पेसा कायदा या दोन्हींच्या अंमलबजावणीत महिलांच्या सहभागाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. ग्रामसभांच्या 50% सदस्य महिला असाव्यात, तसेच वनहक्क समित्यांमध्येही महिलांचा सक्रीय सहभाग असावा अशी तरतूद आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील अनेक गावांमध्ये महिला ग्रामसभा अध्यक्ष, वनव्यवस्थापन समिती सदस्य आणि बांबू व्यापार समिती प्रमुख म्हणून उदयास आल्या आहेत. FRA च्या अहवालानुसार, 2018 ते 2020 या कालावधीत महिलांचा सहभाग 25% वरून 42% पर्यंत वाढला आहे

यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला, निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे मत महत्त्वाचे ठरले, आणि लैंगिक समानतेचा पाया अधिक मजबूत झाला.

3. आर्थिक परिणाम

ग्रामसभांनी FRA च्या माध्यमातून सामुदायिक वनहक्क मिळवून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना दिली आहे. अनेक ग्रामसभांनी बांबू, तेंदूपत्ता, आणि वनौषधींच्या विक्रीतून वार्षिक ₹30 लाखांपर्यंत उत्पन्न मिळवले आहे या निधीचा वापर ग्रामीण विकास, पाणीपुरवठा, शाळा दुरुस्ती, आणि वनसंवर्धन कार्यक्रमांसाठी करण्यात आला. स्थानिक युवकांना वनउद्योगात रोजगार मिळाला; त्यामुळे स्थलांतराचे प्रमाण कमी झाले. या प्रक्रियेमुळे ग्रामसभांनी स्वावलंबी अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकासाचे मॉडेल निर्माण केले आहे.

4. राजकीय-जागृती आणि सामाजिक परिवर्तन

पूर्वी ग्रामसभा केवळ विकास योजनांसाठी बैठक घेणारी संस्था म्हणून ओळखली जात होती. परंतु FRA आणि पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर ग्रामसभा न्याय, सामाजिक समता, पर्यावरण संरक्षण आणि स्थानिक स्वराज्य यांसाठी संघर्षाचे व्यासपीठ बनल्या आहेत.

ग्रामसभांनी वनविभागाशी तर्कसंगत संवाद साधून स्वतःचे हक्क मिळवले. काही गावांनी “आमचा जंगल, आमचा कायदा” ही भूमिका स्वीकारून स्वशासनाचा लोकशाही मार्ग अवलंबला. या प्रक्रियेमुळे नागरिकांमध्ये राजकीय-जागृती वाढली, प्रशासनाच्या कार्यपद्धतीबद्दल पारदर्शकता आली, आणि लोकशाहीची मुळे अधिक खोलवर रुजली.

गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभा आज सामाजिक परिवर्तनाचे केंद्रबिंदू ठरत आहेत. पेसा आणि वनहक्क कायदा यांच्या माध्यमातून मिळालेली सक्षमता ग्रामसभांना सामुदायिक हक्क, आर्थिक स्वावलंबन, महिला सक्षमीकरण आणि पर्यावरणीय संरक्षण या सर्व अंगांनी बळकट करते. तरीही, पूर्ण स्वायत्तता प्राप्त होण्यासाठी प्रशासन, स्थानिक प्रतिनिधी, आणि ग्रामसभांचा सहकार्यात्मक संवाद अधिक प्रभावी होण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी ग्रामसभांनी पेसा कायदा व वनहक्क कायदा 2006 च्या माध्यमातून स्वराज्य, संसाधन व्यवस्थापन व पर्यावरण संरक्षणाची अनोखी पद्धत विकसित केली आहे. ग्रामसभांचा सहभाग केवळ प्रशासनापुरता मर्यादित न राहता, स्थानिक शासनाचा एक प्रगत, सहभागी आणि पर्यावरण-साक्षर नमुना म्हणून समोर आला आहे.

या अनुभवातून इतर आदिवासी जिल्ह्यांनी शिकण्यासारखे अनेक धडे मिळतात विशेषतः लोकशाही विकेंद्रीकरण, आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था व नैसर्गिक संसाधनावरील हक्कांचे लोकाभिमुखी मॉडेल उभारण्याच्या दिशेने. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी भागात ग्रामसभा, पंचायतराज व वनहक्क कायदा 2006 यांच्या अंमलबजावणीमुळे स्थानिक शासन व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडले आहे. या अभ्यासावरून पुढील निष्कर्ष निघतात.

(अ) ग्रामसभांच्या सक्षमीकरणाचा प्रभाव

- पेसा कायद्यानुसार ग्रामसभांना स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत अग्रस्थान मिळाले आहे.
- अनेक ग्रामसभांनी सामुदायिक वनहक्क मिळवून आर्थिक स्वावलंबनाचे उदाहरण घालून दिले आहे.
- “मेंढा (लेखा)” आणि “मुरनूर” यांसारख्या ग्रामसभांनी पूर्ण स्वायत्ततेने संसाधन व्यवस्थापन करून आदर्श निर्माण केला.

(ब) महिलांचा सहभाग आणि सामाजिक बदल

- FRA अंतर्गत महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग वाढला आहे.
- महिला अध्यक्ष किंवा सचिव असलेल्या ग्रामसभांमध्ये निर्णय प्रक्रियेत अधिक पारदर्शकता व संवेदनशीलता दिसून आली.
- महिलांनी बांबू संकलन, वनौषधी प्रक्रिया, बचतगट उभारणी आदी क्षेत्रांत नेतृत्व सिद्ध केले.

(क) आर्थिक परिणाम व स्थानिक विकास

- बांबू, तेंदूपत्ता व लघु वनउत्पादने यांच्या विक्रीतून अनेक ग्रामसभांनी वार्षिक ₹20-30 लाखांपर्यंत उत्पन्न निर्माण केले.
- या निधीचा वापर ग्रामविकास, पाणीपुरवठा, शिक्षण, रस्ते आणि पर्यावरण संवर्धन यासाठी केला गेला.
- ग्रामसभांनी शाश्वत वनव्यवस्थापन या संकल्पनेची अंमलबजावणी केली.

(ड) राजकीय-जागृती आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण

- FRA आणि PESA च्या माध्यमातून ग्रामसभा केवळ विकास योजना मंजूर करणारी संस्था न राहता, लोकशाही शासनाची खरी अंमलबजावणी करणारी केंद्रस्थानी संस्था बनली.

- ग्रामस्थांमध्ये हक्कांविषयी जागरूकता, पर्यावरणीय जबाबदारी आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला.

(ई) प्रशासनिक व धोरणात्मक अडचणी

- जिल्हा प्रशासनाच्या नियंत्रणामुळे ग्रामसभांच्या स्वायत्ततेवर मर्यादा आल्या.
- दावे प्रक्रिया, नोंदणी आणि पडताळणी यामध्ये विलंब व तांत्रिक अडथळे दिसले.
- FRA च्या तरतुदींविषयी अधिकारी आणि ग्रामस्थ दोघांमध्ये माहितीचा अभाव होता.

शिफारसी

अभ्यासाच्या निष्कर्षावर आधारित पुढील व्यावहारिक आणि धोरणात्मक शिफारसी करता येतील

(अ) ग्रामसभांचे प्रशासकीय बळकटीकरण

- ग्रामसभांना स्वतंत्र निधी व लेखापरीक्षणाची व्यवस्था निर्माण करावी.
- ग्रामसभांच्या निर्णयांना कायदेशीर संरक्षण देण्यासाठी स्थानिक स्तरावर नियमावली तयार करावी.
- ग्रामसभा सचिव, अध्यक्ष व समिती सदस्यांना प्रशासनिक प्रशिक्षण द्यावे.

(ब) महिला सक्षमीकरणासाठी पुढील पावले

- प्रत्येक ग्रामसभेत किमान 50% महिलांचा सहभाग बंधनकारक ठेवावा.
- महिला बचतगटांना वनव्यवस्थापन व वनउद्योगांशी जोडून आर्थिक संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.
- महिला नेतृत्व विकासासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.

(क) आर्थिक सक्षमीकरण आणि वनउद्योग विकास

- ग्रामसभांच्या मालकीतील बांबू व वनौषधी उद्योगांना लघुउद्योग विभागाशी जोडावे.
- सामुदायिक निधीचा वापर ग्रामविकास, शिक्षण आणि आरोग्य सेवांसाठी प्राधान्याने करावा.
- FRA अंतर्गत ग्रामसभांच्या उत्पादनांना 'ट्रायफेड (TRIFED)' व 'MSME' संस्थांशी जोडून बाजारपेठ उपलब्ध करावी.

(ड) FRA आणि PESA कायद्यांची समन्वयित अंमलबजावणी

- FRA आणि PESA च्या तरतुदींचा परस्पर समन्वय वाढवावा.
- जिल्हास्तरीय आणि तालुकास्तरीय समित्यांमध्ये ग्रामसभा प्रतिनिधींचा सहभाग वाढवावा.
- राज्य शासनाने वार्षिक "ग्रामसभा सक्षमीकरण अहवाल" तयार करून प्रगतीचे मूल्यमापन करावे.

(ई) पर्यावरणीय व सामाजिक जबाबदारी

- ग्रामसभांनी “ग्राम-पर्यावरण योजना” तयार करून जैवविविधतेचे संवर्धन करावे.
- वनतोडीवर नियंत्रण ठेवून स्थानिक प्रजातींचे वृक्षारोपण करावे.
- वन व्यवस्थापनात पारंपरिक ज्ञान व संस्कृती जपणाऱ्या प्रथांचा समावेश करावा.

निष्कर्ष

गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभांनी वनहक्क कायदा 2006 आणि पेसा कायदा 1996 यांच्या माध्यमातून लोकशाही स्वराज्याची नवी पायरी गाठली आहे.

या कायद्यांनी ग्रामसभांना निर्णय प्रक्रियेत सक्षमता, आर्थिक स्वावलंबन, आणि पर्यावरणीय जबाबदारी दिली आहे. तथापि, या प्रक्रियेला आणखी प्रभावी करण्यासाठी शासन, प्रशासन आणि स्थानिक समाज यांच्यात समन्वय, विश्वास आणि पारदर्शकता वाढवणे आवश्यक आहे. ग्रामसभा ही केवळ प्रशासनिक संस्था नसून लोकशाही, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा संगम असलेले ग्रामस्वराज्याचे मूर्त रूप आहे.

संदर्भ

१. महाराष्ट्र सरकार. (२०१८-२०२१). जिल्हा सामाजिक-आर्थिक आढावा: गडचिरोली. अर्थशास्त्र आणि सांख्यिकी संचालनालय.
२. आदिवासी व्यवहार मंत्रालय. (२०२०). वन हक्क कायदा, २००६ च्या अंमलबजावणीवरील स्थिती अहवाल. भारत सरकार.
३. यशदा पुणे. (२०१९). महाराष्ट्रात पेसा अंमलबजावणी: स्थिती आणि आव्हाने.
४. टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था (TISS). (२०१८). ग्रामसभेद्वारे सक्षमीकरण: गडचिरोली जिल्ह्यातील एक अभ्यास.
५. धोरण संशोधन केंद्र. (२०२०). मध्य भारतातील वन प्रशासन आणि स्थानिक स्वायत्तता.
६. गडचिरोली जिल्हा परिषद. (२०१५-२०२१). वार्षिक प्रशासकीय अहवाल.
७. भारताची जनगणना (२०११). जिल्हा जनगणना पुस्तिका: गडचिरोली.
८. एफआरए प्रगती अहवाल २०२०
९. सरकार, भारत. (2006). अनुसूचित जमाती आणि इतर परंपरागत वनवासी (वनहक्कांची मान्यता) कायदा, 2006. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
१०. महाराष्ट्र शासन. (1998). पेसा कायदा आणि ग्रामसभा सक्षमीकरण अहवाल. मुंबई: ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.

११. मेश्राम, भीमराव. (2017). गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामसभांची भूमिका आणि स्थानिक शासनव्यवस्था. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
१२. कदम, सुभाष. (2019). वनहक्क कायदा आणि आदिवासी विकास: एक अभ्यास. पुणे: आदिवासी अध्ययन केंद्र.
१३. शेंडे, रघुनाथ. (2020). पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीतील अडचणी आणि उपाययोजना. गडचिरोली: स्थानिक स्वराज्य अध्ययन प्रकल्प.
१४. देशमुख, माधव. (2018). लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि ग्रामसभा सक्षमीकरण. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
१५. भोसले, मंगेश. (2021). ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि तिची अंमलबजावणी: गडचिरोलीचा अभ्यास. मुंबई विद्यापीठ, संशोधन प्रबंध.